

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שישי

ברכות הנהנין

סוגיה מג: ברכות הריח (1): ברכה על מוגמר ועל שמן מבושם

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה מג: ברכות הריח (1): ברכה על מוגמר ועל שמן מבושם

* *

רקע

כפי שתיקנו חכמים לברך על הנאה מאכילה, כך תיקנו לברך על הנאה מריח. בסוגייתנו ובסוגיה שלאחריה נעסוק בגדרי הברכות השונות שנתקנו על ריח טוב. בסוגיה זו נעסוק בעיקר בגדרי ברכה על מוגמר ועל שמן מבושם, ובסוגיה הבאה נעסוק בעיקר בגדרי הברכות על המינים השונים. הקושי העיקרי בלימוד הסוגיה נובע מכך שהיא דנה במינים שאיננו מכירים. למרות קושי זה, ניתן ללמוד מהגמ' ומפירושי הראשונים את העקרונות של דיני ברכות הריח.

מקורות

א. גמ' מג. "והוא אומר על המוגמר... אפי' משחא טחינא"

ב. תוס' ד"ה כל, ועל, משחא

רי"ף לא-לא: "אמר ר' זירא א"ר ירמיה... כולהו מברכינן עליהו בורא עצי בשמים"

תלמידי רבינו יונה ד"ה ומשחא דאפרסמא, וכשרתא, ומשחא כבישא

רא"ה מד"ה אמר ר' זירא עד ד"ה וכשרתא, מג: ד"ה תנו רבנן הביאו, "פי' והוי יודע..."

רא"ש סי' לו

רמב"ם הל' ברכות פ"ט הל' א-ג, ז-ט

ג. שו"ע סי' רטז סע' א-ו, יב-יג, ומשנה ברורה

סי' ריז סע' ג, ומשנה ברורה

ר א ה

אמר ר' זירא אמר רבה בר ר' ירמיה מאימתי מברך על המוגמר משתעלה תמרתו. פירוש, כיון שהתחיל לתמר, דהינו קיטור העשן שמתמר ועולה ביושר כמו הדקל, חייב לברך בעוד שעקרו קיים ועד שלא יכלה עקרו, דאחר שעקרו כלה ליכא ברכה בריח כיון דאינן לו עקר, ומכיון שהתחיל לתמר מברך ואף על גב דלא ארח אכתי, דומיא דהמוציא דמברך מקמי דאכל.

אמר רב חייא בריה דרב נחמני אמר רב חסדא אמר רב אמר זעירי על המוגמרות. פירוש הקטרות. כלן מברך עליהן בורא עצי בשמים חוץ ממושך שאין מברכים עליו בורא עצי אלא בורא מיני בשמים מפני שהוא מין חיה. פירוש, ובגמרא אמרינן: איתבייה אין מברכין בורא עצי בשמים - פירוש במוגמר קאמר - אלא על אפרסמון של בית רבי ואפרסמון של בית קיסר - פירוש, עץ אפרסמון והיו מגמרינן בו שנותנין אותו באש ועולה תמרתו וריחו עד שעקרו קיים, אבל של אחרים כבר כלה עקרו עד שלא תעלה תמרתו, והוא ריח שאין לו עקר, ואין מברכין עליו - ועל הדס בכל מקום - לפי שהדס בכל מקום עולה תמרתו עד שעקרו קיים, והיכי אמר זעירי שעל כל המוגמרות מברך עליהן בורא עצי בשמים.

תשובתא. אית ספרים דמסיק בתשובתא, ואית ספרים דגרסי ומשנו: הדס וכל דדמי ליה. וגאון אמר לא חזינא במתיבתא מאן דמסיק בה תיובתא.

ומשחא דאפרסמא מברכין עליהן בורא שמן ערב. פירוש, משחא דאפרסמא הוא שחותכין עץ האפרסמון וקוטמין אותו ונוטף שמן ממנו, והוא הצרי שאומרים שאינו אלא שרף מעצי הקטף. וכבר פרשנו למעלה שאפילו בפירות אין היוצא מהן כמותן, כל שכן בעץ, (הילכא) [הילכך] ליכא לברוכי עליה בורא עצי בשמים אלא בורא שמן ערב. פירוש, ובמוגמר של מצטכי ולבונה נראה שמברכין בו בורא מיני בשמים, וראוי לברך עליו שתמרתו עולה עד שעיקרו קיים.

וכושרתא ומשחא כבישא ומשחא טחינה כלהו מברכי עליהו בורא עצי בשמים. פירוש, עץ בשם ונותנין אותו בשמן ולאחר זמן ריחו נודף, מברכין עליה בורא עצי בשמים, שעקרו קיים, שהעץ בתוכו. ומשחא כבישא הוא שחותכין עצי בשמים חתיכות קטנות ועומדות בשמן וריחן נודף מתוכו, ועל שם שהם כבושים לתוכו נקרא משחא כבישא, כעין לשון כבשין בחומץ על שם שכבושים לתוכו. ומשחא טחינה הוא שנשחקו עצי בשמים לגמרי והם בתוך השמן. ובכולן מברכין בורא עצי בשמים, דעקרו קיים חשבינן ליה, ושמעינן מינה לכולי עלמא, דכל היכא שסיננו אותו ואין שם כלום מן בשמים, אין מברכין עליו, כלומר על ריחו, אלא בורא שמן ערב כמשחא דאפרסמא.

פירוש, והוי יודע דבשמן לא מברכין עליה לעולם ברוך שנתן ריח טוב בפירות, ואפילו הוא שמן זית שנתן בו בשמים, ואף על גב דשמן זית פרי מקרי, משום דהשתא האי ריחא לאו מיניה הוא, אלא מברך עליו בורא עצי בשמים על שם (ש)הבשמים שעדיין בו. ואף על פי שעל ידי השמן ריחן נודף יותר ועל ידו ריחו מגיע לנו, אפילו הכי חשיבותא דבשמים בדינה קימא וראוי לברך עליהם. ואם הבשמים שבו היו פירות, עכשו מברכין עליו ברוך שנתן ריח טוב בפירות. מיהו כאן וכאן כשסיננו השמן, אין מברכין עליו על ריחו אלא בורא שמן ערב, ואפשר שאין מברכין עליו כלל, שאין ערבות ממנו אלא שקלט אותו מאחר, השתא הוה ליה כריח שאין לו עקר, וכמוגמר שאין לו עקר האי נמי חשיב שאין לו עקר, כיון שאין ריח זה מגופו של שמן, ואף על פי שנתלה בו אין בכך כלום, וכן עקר.

הסבר הסוגיה

והוא אומר על המוגמר.

[משנה מב:]

המשנה עוסקת בדיני הברכות בסעודה וקובעת מי מברך את ברכת הריח על המוגמר. אגב דברי המשנה, עוסקת הגמ' [מג.] בקביעת הברכות השונות שמברכים על מיני בשמים. הגמ' אומרת שיש חמש ברכות שונות על ריחות טובים: א. בורא מיני בשמים. ב. בורא עשבי בשמים. ג. בורא עצי בשמים. ד. בורא שמן ערב. ה. שנתן ריח טוב בפירות.

בגמ' שני דיונים: א. ברכה על מוגמר - ברכה על חומר שכלה בהקטרתו. ב. ברכה על משחא דאפרסמון ועל משחא כבישא - ברכה על שמן שריחו מעצמו וברכה על שמן שקולט את ריחו ממקור אחר.

א. על דברי רב חסדא [מג.]: "כל המוגמרות מברכין עליהן בורא עצי בשמים חוץ ממושק שמן חיה הוא שמברכין עליו בורא מיני בשמים", מקשה הגמ' מהברייתא: "אין מברכין בורא עצי בשמים אלא על אפרסמון... ועל ההדס". נחלקו הראשונים בהסבר קושיית הגמ'. רש"י [ד"ה ועל ההדס שבכל מקום] מפרש שהגמ' מקשה על רב חסדא הסובר שמברכים על מוגמר "בורא עצי בשמים" למרות שריחו מתפשט לאחר שריפתו וכילוי, מהברייתא האומרת שמברכים "בורא עצי בשמים" רק על עצים שמריחים אותם שלא בהקטרה. הרא"ה [ד"ה כלן מברך עליהן] מפרש שגם הברייתא עוסקת במוגמר, וקושיית הגמ' היא שבברייתא

מפורש כי מברכים רק על מוגמר מאפרסמון והדס שריחם מתפשט לפני כילויים, ואילו רב חסדא אמר שמברכים על כל מוגמר, אפילו על מינים שריחם מתפשט לאחר כילויים. נחלקו הראשונים בגרסה שבתשובת הגמ' לקושיה זו. גרסתנו, וכך משמע גם מרש"י [שם]: "תיובתא" - הגמ' אינה מתרצת את הקושיה אלא דוחה את דברי רב חסדא. תוס' [ד"ה ועל] מביאים את דברי בעל הלכות גדולות שאינו גורס "תיובתא" אלא "הדס וכל דדמי ליה" - הגמ' מתרצת שהברייתא לא באה למעט ברכה על מוגמר אלא למעט תפוחים וחבושים שאין מברכים עליהם מפני "שאיין עיקרן לריח אלא לאכול". הרי"ף [לא:] אינו מביא את קושיית הגמ', או מפני שאינו גורסה כלל, או מפני שגרסתו כגרסת בעל הלכות גדולות!¹

אם כן, לדעת הרי"ף [וזה גם דעת הרמב"ם (פ"ט ה"ב)] שדברי רב חסדא לא נדחו, מברכים על המוגמר את ברכת המין הנשרף. ואילו לדעת רש"י שדברי רב חסדא נדחו, אין מברכים על מוגמר את ברכת המין הנשרף אלא מברכים "בורא מיני בשמים" שברכה זו היא ברכתם של בשמים שאינם גידולי קרקע. לדעת הרא"ה, שהדיון בסוגיה הוא מהם מיני המוגמר שמברכים עליהם את ברכתם המקורית ומהם המינים שאין מברכים עליהם כלל, מסקנת הגמ' שמברכים על מין שריחו נודף לפני כילוי, ואין מברכים על מין שריחו נודף לאחר שכלה.²

ב. הגמ' [מג:] אומרת שעל שמן אפרסמון מברכים "בורא שמן ערב". על כשרתא אומרת הגמ' שמברכים "בורא עצי בשמים", אך נחלקו האמוראים אם מברכים "בורא עצי בשמים" אפילו על משחא כבישא ואפילו על משחא טחינא. והגמ' מסיימת בדעה שאפילו על משחא טחינא מברכים "בורא עצי בשמים". נחלקו הראשונים מהם כשרתא, משחא כבישא ומשחא טחינא. רש"י [ד"ה כשרתא, משחא כבישא, משחא טחינה] מפרש שכשרתא הוא קושט, שהוא עץ ריחני שניתן להריחו וניתן לכבוש אותו בשמן. השמן שכובשים בו את הקושט נקרא "משחא כבישא", ואם טחנו את הקושט לפני כבישתו, השמן נקרא "משחא טחינא". הרמב"ם [פ"ט ה"ג] מפרש, שמשחא כבישא ומשחא טחינא הם "שמן זית שכבשו או שטחנו עד שחזר ריחו נודף".

לדעת רש"י, שמן אפרסמון שריחו מעצמו מברכים עליו "בורא שמן ערב", ואילו שמן שריחו מפני הקושט הכבוש בתוכו זוכה לברכת הקושט ומברכים עליו "בורא עצי בשמים". מחלוקת האמוראים היא אם ניתן לברך את ברכת הקושט אף כשאינו נראה לעין אלא הוא טמון בשמן, ואף כשטחנו אותו והוא אינו קיים בפני עצמו אלא מעורב בשמן. הרמב"ם, פוסק כי "שמן שבשמו כעין שמן המשחה מברך עליו בורא מיני בשמים". לדעתו, מברכים על שמן "בורא עצי בשמים" רק כשריחו נגרם כתוצאה מעיבוד הפרי [או הצמח] ולא כשקלט את ריחו ממקור אחר.

¹ כך גורסים גם הר"ח [בפירושו על אחר] ורב האי גאון [מובא ברשב"א ד"ה מתיבי].

² הגמ' [מג:] אומרת שמברכים על מוגמר כשתעלה תמרתו. ניתן להבין שההקפדה על זמן זה, שהוא לפני שמריחים את הבשמים, הוא כדי שלא ליהנות מהעולם הזה ללא ברכה. הרא"ה [ד"ה אמר ר' זירא] מפרש שמברכים בזמן זה מפני שבו העיקר עדיין לא כלה.

הראב"ד [מובא בתלמידי רבינו יונה (לא: ד"ה וכשרתא)] הולך בדרכו של רש"י בפירוש הגמ' אך מאמץ את הבנת הרמב"ם ששמן שקלט את ריחו מריח העץ אינו ראוי לברכת "בורא עצי בשמים"³. מוסיף הראב"ד ומבאר שהדין שמברכים על משחא כבישא ומשחא טחינא "בורא עצי בשמים" הוא רק כשהעצים בתוך השמן, אך אם הוציאום מהשמן מברכים עליו "בורא מיני בשמים"⁴.

הרא"ה [ד"ה וכשרתא] מאמץ את דברי הראב"ד, שאין מברכים "בורא עצי בשמים" על שמן שקלט את ריחו מריח העץ והעץ אינו בתוכו, אך הוא [ד"ה פי' והוי יודע] מתלבט אם לברך עליו "בורא שמן ערב" או שאין לברך עליו כלל, והוא מכריע שדינו כריח שאין לו עיקר שאין מברכים עליו כלל⁵.

הרמב"ם [פ"ט ה"ח] פוסק: "וכן המריח בבגדים שהן מוגמרים אינו מברך, לפי שאין שם עיקר בושם אלא ריח בלא עיקר". הטור [סי' ריז] חולק על הרמב"ם, וסובר שכשחכמים תיקנו ברכה על ריח, הם תיקנו על הנאת הריח, ולכן אין חילוק בין ריח שיש לו עיקר לבין ריח שאין לו עיקר⁶.

הרא"ה [ד"ה אמר ר' זירא, כלן מברך, מב: ד"ה תנו רבנן הביאן] לומד את הדין שאין מברכים על ריח שאין לו עיקר מדיון הגמ' במוגמר. לדעתו אין לברך על מוגמר לאחר שכלה עיקרו, ואין לברך על שמן שקלט את ריחו ממקור אחר וסונן. הרמב"ם [פ"ט ה"ב] פוסק שמברכים על מוגמר, ואינו מחלק בין מוגמר שכלה עיקרו למוגמר שלא כלה עיקרו. כמו כן, הרמב"ם [פ"ט ה"ג] פוסק שמברכים על שמן "שבשמו כעין שמן המשחה", ואינו מחלק בין מקרה שעצי הבשמים נשארו בשמן לבין מקרה שעצי הבשמים הוצאו מהשמן. מוכח שהוא חולק על הרא"ה בדין ריח שאין לו עיקר. בדעת הרמב"ם צריך להסביר, ששמן מבושם מיועד לבשם דברים אחרים, ולכן השמן עצמו הוא העיקר, אך כלים מוגמרים אינם מיועדים לבשם דברים אחרים, וממילא לריח שבהם אין עיקר.

³ הבית יוסף [סי' רטז סע' ה-ו ד"ה והרמב"ם] כותב שפסקו של הרמב"ם נובע כנראה מכך שהוא גרס בגמ': "כשרתא מברכין עליו בורא מיני בשמים".

⁴ ברש"י עצמו אין מפורש מה הדין כשהעצים הוצאו מן השמן. רבינו חננאל מפרש: "פירוש כשרתא - עיקרו שמן ומפנימין אותו במיני בשמים. פירוש שמן כבוש - שמענו מרבותינו שכובשים שומשומין וורד ועצי בושם זמן הרבה וקולט השמשמין הריח שלבשמים וטוחנין אותו ויש בו ריח בשמים. פירוש מישחא טחינה - קרוב לטחינתו נתן עליהם עצי בושם...". דברי רבינו חננאל הובאו גם בתוס' [ד"ה משחא], ומדבריהם ומדברי הרשב"א [ד"ה אמר מר זוטרא] מדייק הבית יוסף [סי' רטז סע' ה-ו] שלדעתם מברכים "בורא עצי בשמים" גם במקרה שהעצים הוצאו מהשמן [ועיין פרישה אות יט].

⁵ המחלוקת בין הרא"ה לשאר הראשונים אם מברכים על שמן שאין לו ריח עצמי "בורא שמן ערב" היא מחלוקת אם ברכה זו היא מעליותא או גרעיותא. תלמידי רבינו יונה (לא: ד"ה ומשחא דאפרסמא) אומרים בפירוש שברכה זו היא מפני חשיבות שמן אפרסמון, אך הרא"ה [ד"ה ומשחא דאפרסמא] מפרש ששמן אפרסמון הוא שרף הנוטף מחתך שעושים בעץ, וכיוון שעל היוצא מן העץ לא ניתן לברך "בורא עצי בשמים" מברכים עליו "בורא שמן ערב".

⁶ הבית יוסף [סי' ריז סע' ג ד"ה ומוגמר] מקשה על סתירה בדברי הטור. עיין דרכי משה [אות א], ב"ח [סע' ג ד"ה כתב] פרישה [אות ב] וט"ז [סק"ב] המתרצים את הסתירה. לפי חלק מתירוניהם ניסוח שיטת הטור אינו מדויק.

סיכום

המשנה אומרת שמברכים על ריח טוב, והגמ' מסבירה שדין זה נלמד מהפסוק "כל הנשמה תהלל י-ה" - צריך להלל את הקב"ה גם על ההנאה של הנשמה. נחלקו הראשונים בגדרי הברכה במוגמר, בשמן שבישמו אותו ובדין ריח שאין לו עיקר: מוגמר - הרי"ף והרמב"ם סוברים שברכת המין שממנו נעשה, רש"י סובר שכיוון שהמין נשרף ברכתו "בורא מיני בשמים", והרא"ה סובר שהמינים שכלים בהקטרה לפני שמריחים בהם, דינם כריח שאין לו עיקר שאין מברכים עליו כלל. שמן שבישמו אותו מדבר אחר - אם הבשמים נמצאים בתוך השמן, רוב הראשונים סוברים שמברכים עליו את ברכת מין הבושם, ומצאנו מחלוקת ראשונים כשהבשמים הוצאו מהשמן, אם מברכים את ברכת מין הבושם או שמברכים "בורא מיני בשמים". הרמב"ם סובר שמברכים על שמן מבושם "בורא מיני בשמים". הרא"ה מתלבט אם מברכים על שמן ססונן מעצי הבשמים "בורא שמן ערב" או שאין מברכים כלל ומכריע כאפשרות האחרונה. ריח שאין לו עיקר - הטור סובר שמברכים על ריח שאין לו עיקר. הרמב"ם סובר שאין מברכים על כלים מגומרים אך מברכים על שמן שבישמו אותו. והרא"ה סובר שאין מברכים אף על שמן שבישמו אותו.

הלכה

השו"ע [סי' רטז סע' ו] כותב שעל שמן שבישמו אותו מברכים כברכת הבושם, אך יש אומרים שאם סיננו אותו מברכים "בורא שמן ערב", ויש אומרים שאין מברכים כלל כריח שאין לו עיקר; על כן פוסק השו"ע שנכון לזוהר מלהריח אותו. המשנה ברורה [סקל"ב] פוסק שאם אינו רוצה להחמיר על עצמו מותר להריח בו ומברך עליו "בורא מיני בשמים".

השו"ע [סע' יג] פוסק שמברכים על מוגמר כברכת המין שממנו נעשה. עוד פוסק השו"ע [סע' יב] שיש לברך על מוגמר משיעלה קיטור העשן אך קודם שיגיע הריח לאדם. השו"ע מדגיש שאין לברך לפני שיעלה קיטור העשן, ומסביר המשנה ברורה [סקמ"ז] שצריך לברך סמוך להנאה. המשנה ברורה פוסק שבדיעבד אם בירך לפני שעלה קיטור העשן, ולא הפסיק בין הברכה להנאה - יצא.

השו"ע [סי' ריז סע' ג] פוסק כשיטת הרמב"ם, שאין מברכים על כלים מגומרים, מפני שאין מברכים על ריח שאין לו עיקר.